

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2024, 22: 262-291

İsrâfil'in Fetretü'l-Vahy Döneminde İndirdiği *el-Kelime ve's-Şey'* Vahyi

Murat Bahar

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı

Assistant Professor, Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir

Burdur, Türkiye

muratbahar25@gmail.com

orcid.org/0000-0001-7694-329X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29 Şubat / January 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 7 Nisan / April 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 22 **Sayfa /Page:** 262-291

Atıf / Cite as: Bahar, Murat. "İsrâfil'in Fetretü'l-Vahy Döneminde İndirdiği *el-Kelime ve's-Şey'* Vahyi [İsrâfil's Revelation of *al-Kelima wa al-Shay'* During the Period of Fetret al-Wahy]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 22 (June 2024): 262-291.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1445016>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

İsrâfil's Revelation of *al-Kelima wa al-Shay'* During the Period of Fetret al-Wahy

Abstract

According to the sources, when the Prophet met the divine message in Hira, he was frightened and worried, shared the incident with Khadija and then went to Waraqa b. Nawfal for consultation. These situations show that he had no expectation of prophethood and was unaware of the duties and responsibilities of the prophetic office. After the first revelation, the period of fetret began and revelation was interrupted for a while. When he met with the divine message again after the period of fetret, his knowledgeable/conscious and convinced attitude is noteworthy. The endeavour to understand seen in the first encounter cannot be observed in the second and third encounters. What convinced Muhammad b. Abdullah, who stated that he was afraid of being a seer and a soothsayer by saying that he was afraid of himself when he was first exposed to the revelation, to get rid of his fear and anxiety in the face of what happened until the second revelation came? It is understood from the narrations that the words of Waraqa were not so effective and informative. On the other hand, according to the narration attributed to Sha'bi (d. 104/722), one of the kibâr al-tâbiîn, İsrâfil was appointed to accompany the Prophet during the period of fetret, and he took care of his prophethood for three years and sent down the information he needed and the revelation described as *al-kelima wa al-shay'*. According to these data about the first fetret, what did the Prophet experience during the period of fetret? What is the meaning of İsrâfil's accompaniment? What is the nature of the revelation described as *al-kelima wa al-shay'*? In line with the aforementioned question(s), the first study of this research focuses on the authenticity of Zuhri's (d. 124/742) anecdote, the authenticity of Sha'bi's narration in terms of text and senad, the interpretation of the discrepancy between the narrations, the messengership of İsrâfil and the position of the revelation he brought within the types of revelation. In the first study, it was concluded that Zuhri's anecdotes were unacceptable because of the criticism of his anecdotes by the muhaddiths and the problems of authenticity of the anecdotal narration about the period of fetret. On the other hand, the fact that Sha'bi's anecdotes are accepted as authentic and reliable by muhaddiths, and that the anecdotal narration he narrated about the period of fetret is authentic and found in many sources has shown that this narration provides undeniable data about the period of fetret. Thus, the dispute between

the two narrations, which are the basic data for the understanding of the period of fetret, has been clarified in favour of Sha'bî. In this respect, in this second study, the text of Sha'bî's narration was focused on, and the method of comparative analysis of the data was applied by conducting a subject and content-centred research. The conceptual framework of fetret al-wahy, the duration of the first period of fetret, and the nature of the revelation of *al-kelima wa al-shay'* brought by Isrâfil during the period of fetret were investigated. It has been understood that the concept of fetret al-wahy semantically and etymologically refers only to the interruption of the 'Qur'anic revelation' and does not have a meaning that points to the complete cessation of divine contacts, so the concept does not carry the meaning that the Prophet was left alone during the period of fetret. In addition, as a result of examining the narrations about the period of fetret and investigating the evaluations about how long the period lasted, it was concluded that there were many periods of fetret in the history of the Qur'an, each period of fetret was of different lengths, and the first of the fetret, the period of fetret after the revelation of Surah 'Alaq, lasted for three years. After these findings, which coincide with the data presented by the narration of Sha'bî, the content analysis of the narration was turned to. As a result of the textual and content analysis, it was found out that Isrâfil was appointed as a messenger in this period, he brought an unannounced revelation, and the revelation in question was defined as *al-kelima wa al-shay'*. With this revelation, it was explained that either the 'wisdom' mentioned in the verse 'Allah has sent down to you the Book (Qur'an) and wisdom...' (Nisâ, 4/113) was sent down to the Prophet or the education/teaching for his development in terms of knowledge, deeds and manners was given; these determinations were based on narrations, commentaries and linguistic analyses. **Keywords:** Tafsîr, Hadith, Sirah, Fetret, Wahy, Isrâfil, Sha'bî.

İsrâfil'in Fetretü'l-Vahy Döneminde İndirdiği *el-Kelimete ve's-Şey'* Vahyi Öz

Kaynaklara göre Resulullah Hira'da ilâhî mesajla tanıştığında korkmuş, endişeye kapılmış, hadiseyi Hz. Hatice ile paylaşmış, sonra Varaka b. Nevfel'e giderek istişarede bulunmuşlardır. Bu durumlar onun (s.a.v.) nübüvvete dair beklentisi olmadığını ve nübüvvet makamının görev ve sorumluluklarından habersiz olduğunu göstermektedir. İlk vahyin ardından fetret dönemi başlamış ve vahiy

bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Fetret döneminden sonra tekrar ilâhî mesajla buluştuğunda kendisinde izlenen bilgili/bilinçli ve ikna olmuş tutum dikkat çekmektedir. İlk karşılaşmada görülen anlama çabası ikinci ve üçüncü karşılaşmalarda izlenememektedir. Vahye ilk muhatap olduğunda *kendimden korktum* diyerek kâhin ve müneccim olmaktan korktuğunu belirten Muhammed b. Abdullah'ı (s.a.v.), yaşananlar karşısındaki korku ve endişesinden kurtarıp ikinci vahiy gelene kadar ikna eden nedir? Varaka'nın sözlerinin bu kadar etkili ve bilgilendirici olmadığı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Buna karşın kibâru't-tâbiînden olan Şa'bî'ye (öl. 104/722) isnad edilen rivayete göre ise fetret döneminde Resulullah'a eşlik etmek üzere İsrâfil görevlendirilmiş, üç yıl boyunca nübüvvetiyle ilgilenmiş, ihtiyaç duyduğu bilgileri ve *el-kelime ve 'ş-şey'* şeklinde tanımlanan vahyi indirmiştir. İlk fetrete dair ifade edilen bu verilere göre Resulullah fetret döneminde ne yaşamıştır? İsrâfil'in eşlik etmesinin anlamı nedir? Getirdiği bilgiler nelerdir? *el-Kelime ve 'ş-şey'* şeklinde tanımlanan vahyin mahiyeti nedir? Söz konusu soru(n)lar doğrultusunda bu araştırmanın birinci çalışması olarak Resulullah'ın fetret döneminde yalnız kaldığını ve zaman zaman intihar etmeyi düşündüğünü bildiren Zührî (öl. 124/742) mürselinin sıhhati, Şa'bî rivayetinin metin ve sened açısından otantikliği, bu iki rivayet arasındaki ihtilâfın te'lîfi, İsrâfil'in elçiliği ve getirdiği vahyin vahiy çeşitleri içerisindeki konumu üzerinde durulmuştur. Birinci çalışmada Zührî mürsellerinin muhaddisler tarafından cerh edilmeleri ve fetret dönemiyle ilgili naklettiği mürsel rivayetin ihtiva ettiği sıhhat sorunları sebebiyle kabulden aheste olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Şa'bî mürsellerinin ise muhaddisler tarafından sahih ve muteber kabul edilmeleri, fetret dönemiyle ilgili naklettiği mürsel rivayetin sahih olması ve birçok kaynaktan yer alması bu rivayetin fetret dönemine dair yadsınamaz veriler sunduğunu göstermiştir. Böylece fetret döneminin anlaşılması için temel veri konumunda olan iki rivayet arasındaki ihtilâf Şa'bî lehine tavzih olmuştur. Bu itibarla buradaki ikinci çalışmada Şa'bî rivayetinin metnine yönelinmiş, konu ve muhteva merkezli araştırma yapılarak verilerin mukayeseli analizi yöntemi uygulanmıştır. Fetretü'l-vahyin kavramsal çerçevesi, ilk fetret döneminin süresi ve İsrâfil'in fetret döneminde getirdiği *el-kelime ve 'ş-şey'* vahyinin mahiyeti araştırılmıştır. Fetretü'l-vahy kavramının semantik ve etimolojik olarak sadece 'Kur'ân vahyi'nin kesintiye uğramasını ifade ettiği, ilâhî temasların tamamen kesilmesine işaret eden bir manasının söz konusu olmadığı, dolayısıyla kavramın Resulullah'ın fetret döneminde yalnız bırakıldığına yönelik mana taşımadığı

anlaşılmıştır. Ayrıca fetret dönemiyle ilgili rivayetlerin incelenmesi ve dönemin ne kadar sürdüğüne yönelik değerlendirmelerin araştırılması sonucunda; Kur'ân tarihinde birçok fetret dönemi yaşandığı, her fetret döneminin farklı uzunlukta olduğu ve fetretlerden ilki olan 'Alak sûresinin nüzûlünden sonraki fetret döneminin üç yıl sürdüğü sonucuna ulaşılmıştır. Şa'bî rivayetinin sunduğu verilerle örtüşen bu tespitlerden sonra rivayetin muhteva analizine yönelinmiştir. Metin ve muhteva analizi sonucunda ise İsrâfil'in bu dönemde elçi olarak görevlendirildiği, gayr-i metluv vahiy getirdiği ve söz konusu vahyin *el-kelime ve's-şey'* şeklinde tanımlandığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu vahiyle Resulullah'a ya "Allah sana Kitab'ı (Kur'ân'ı) ve hikmeti indirmiş..." (Nisâ, 4/113) âyetinde buyrulan "hikmet" in indirildiği ya da onun (s.a.v.) bilgi, amel ve âdâb yönünden tekâmülüne yönelik eğitimin/öğretimin verilmiş olabileceği açıklanmış; bu tespitler rivayetlerle, şerhlerle ve lügavî analizlerle temellendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hadis, Siyer, Fetret, Vahiy, İsrâfil, Şa'bî.

Giriş

'Alak sûresinin ilk âyetlerinin indirilmesinden sonra Kur'ân âyetlerinin nüzûlünde bir süre inkıta yaşanmıştır. Fetret dönemi olarak isimlendirilen bu inkıta süreci Kur'ân tarihinde yaşanan beş fetretten ilki olması ve vahyin ilk yılı içerisinde gerçekleşmesi hasebiyle hem tefsir literatüründe önemli bir konum edinmiş hem de çağdaş araştırmalar içerisinde yadsınamaz öneme sahip olmuştur. Ancak bu fetret döneminin ne kadar sürdüğü açıklığa kavuşmadığı gibi söz konusu dönemde ne yaşandığı da merak konusu olmuştur. Bu araştırmanın birinci çalışmasında ortaya konulduğu üzere konuyla ilgili iki temel rivayet nakledilmektedir. Zührî'den nakledilen mürsel rivayete göre bu dönemde Resulullah yalnız kalmış ve intiharı düşünecek kadar psikolojik sıkıntılar yaşamıştır. Şa'bî'den nakledilen rivayete göre ise fetret dönemi üç yıl sürmüştür, bu zaman zarfında İsrâfil onunla (s.a.v.) ilgilenerak vahiy getirmiştir. Buna göre yalnız kalmamış aksine nübüvvet makamının görev ve sorumluluklarına yönelik bilgiler almıştır. Söz konusu ilk çalışmada tespit edildiği üzere Zührî'den nakledilen mürsel rivayet *leyse bi şey'in* (değersiz/metruk) kabul edilmektedir. Buna karşın Şa'bî'den nakledilen bu

mürsel rivayet ise sened ve metin bakımından sahihtir, birçok kaynaktan yer alarak meşhur olmuştur.¹ Ayrıca Şa'bî'nin mürsellerinin sahih oldukları ve sahih hadislerden başkasını irsâl etmediği belirtilmektedir. Kendisi kibârü't-tâbiünden olduğu için mürsel rivayetlerini sahabeden aldığı düşünülmektedir. Bu sebeplerle fetret dönemine dair temel bilgilere Zührî'nin mürselinden değil Şa'bî'ye isnad edilen rivayetten ulaşılabileceği anlaşılmaktadır.

Şu kadar var ki Şa'bî'ye isnad edilen rivayet, fetret döneminde vahyin kesildiğini belirten rivayetlere mana bakımından muhalefet etmektedir. Rivayetlerin vahyin kesildiğini belirtmeleri; sadece Kur'ân vahyi mi kesilmiştir yoksa ilahî temaslar tamamen mi kesilmiştir? İfade edilen kesintiler ne kadar sürmüştür? Bu kesinti döneminde neler yaşanmıştır? sorularını ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra rivayetlerden ve siyer kaynaklarından izlendiği üzere 'Alak sûresinin ilk âyetlerinin indirildiği Muhammed b. Abdullah (s.a.v.) ile ikinci defa Kur'ân vahyi indirilen Muhammed b. Abdullah (s.a.v.) arasında ikna edilmişlik bakımından dikkat çeker ölçüde fark vardır. Kur'ân vahyiyle ikinci karşılaşmasında içinde bulunduğu duruma, yaşadıklarına, kendisine yüklenen göreve ikna olduğu, bunun ötesinde tam bir teslimiyet gösterdiği müşahede edilmektedir. Nübüvvet olgunluğu, tavrı, tutum ve davranışı fetret döneminden hemen sonra teşekkül etmiş haldedir. Hâlbuki birinci karşılaşmasında yaşadıklarına inanmadığı, kendisinden şüphe ettiği, endişeye kapıldığı anlaşılmaktadır. Korkudan titreyerek evine gittiği bilinmektedir. On beş yıllık eşi Hz. Hatice'nin açıklama ve teskin etme çabalarının yanı sıra dönemin bilginlerinden kabul edilen Varaka b. Nevfel ile görüştikleri rivayetlerle sabittir. Hem Hz. Hatice'nin hem de Varaka'nın açıklamalarının yeterli ve doyurucu nitelikte olmadıkları görülmesine rağmen ikinci defa vahiy geldiğinde, yani melekle ikinci karşılaşma gerçekleştiğinde Resulullah'ta bu araştırma, soruşturma ve bilmemezlik/anlamamazlık hali görülmemektedir. Fetretten hemen sonra aslî suretinde gördüğü melek (Cebrâil) karşısında

¹ Zührî ve Şa'bî mürselleriyle ilgili kapsamlı değerlendirmeler için bk.; Murat Bahar, "Fetretü'l-Vahy Döneminde İsrâfil'in Vahiy Getirmesi Meselesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (Haziran 2024), 27-58. <https://doi.org/10.35415/sirnaki.f.1442622>.

yine korkmuştur fakat bunun, şüphe etme, endişeye kapılma, bilgisizlik hali değil daha önce aslı suretinde görmediği ulvî bir varlıkla karşılaşma korkusu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu görüşmede ve akabinde kendisine neler olduğunu artık sorgulamamaktadır, herhangi bir kimseye gidip anlatmamaktadır, gelen emirlere ve bilgilere dahi [*ben okuma bilmem demesi gibi*] itiraz etmemektedir. Resulullah'taki bu ikna olmuşluğun, değişimin ve teslimiyetin kaynağı nedir? İlk Kur'ân vahiylerinden kabul edilen "*Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar!*" emriyle muhatap olduğunda ne yapması gerektiğini, hangi vasıfla ve nasıl bir mesuliyet taşıdığını nereden, nasıl öğrenmiştir? Nâzil olan âyetlerle beraber nasıl amel edeceğine dair bilginin de verilmiş olması ihtimal dahilinde olsa da "*Oku*" emrinin akabinde kendisinde görülen bilgisizlik ve korku/endişe hali bu ihtimali zayıflatmaktadır. Zira nasıl amel edeceği bilgisi ilk âyetlerle beraber verilmemişti; kaldı ki ilk vahiyyle beraber söz konusu bilgi verilmiş olsaydı hem rivayetlere yansıyan anlayamama ve endişeye kapılma hali görülmezdi hem de bu bilgiler Hz. Âişe'den nakledilen Hira rivayetinde de nakledilirdi. Bu sebeple onun (s.a.v.) haricî bir destekle ikna olup teslimiyet gösterdiği, hikmeti ve ledünnî ilmi öğrendiği bu sayede ikinci defa vahiy geldiğinde ne yapacağını bilir halde aktif rol alarak "*Kalk*"ı yirmi yılı aşkın süre "*Uyar*"dığı izlenmektedir. Diğer bir ifadeyle ikinci karşılaşmasında; kendisine neler olduğunu, bu gelenin kim/ne olduğunu, kimin gönderdiğini, gönderilenlerin manalarını, ne yapması gerektiğini, görev tanımını vs sormamıştır; bu bilgileri/eğitimi/ta'lîmi fetret döneminde mi almıştır? Çünkü fetret dönemi başlamadan önce hiçbir şey bilmeyen ve korkudan titreyen Resulullah bu dönem bittikten hemen sonra bilgi, şuur ve teslimiyet yönünden kemâle ermiş haldedir.

Bu sebeplerle çalışmada *fetret ve fetretü'l-vahy* kavramlarının anlam çerçevesi araştırılmakta, bahis konusu kesintinin niteliği üzerinde durulmaktadır. Akabinde fetretin niteliği ile yakından ilişkili olarak ilk fetret döneminin süresi ve süre ihtilafının kaynağı tespit edilmektedir. Şa'bî rivayetiyle ilişkilendirilerek araştırılan ve sonuçlandırılan bu bölümlerle rivayetin muhteva analizine zemin hazırlanmaktadır. Son olarak ise 'fetret döneminde ne yaşandığı' sorusunun cevabı meyanında Şa'bî rivayetinin muhteva analizi yapılmaktadır. Tarihsel verilerin mukayeseli analizi yöntemi uygulanarak İsrâfil'in elçiliği ve fetret

döneminde indirildiği bildirilen *el-keleme ve 'ş-şey'* vahyinin mahiyeti kapsamlı bir şekilde tetkik edilerek araştırmanın bu ikinci çalışması tamamlanmaktadır.

1. Fetretü'l-Vahy'in Kavramsal Çerçevesi

Fe-te-ra kelimesi sözlükte hiddetli ve hareketli bir halden sonra sakinleşme, şiddetli bir halden sonra yumuşama, kuvvetli bir halden sonra zayıflama, ateşin sönmeye başlaması, gelişme ve yayılmanın zayıflaması, kesintiye uğrama ve güçsüz düşme anlamlarına gelmektedir. Araplar az gören veya görme gücünü kaybetmeye başlayan kimseler için *tarfün fâtirün* ve suyun tazyikini kaybetmesi anlamında *fetera'l-mâ'* demektedirler.² Kur'ân'da peygamberlerin aralarında geçen süre,³ azabın hafifletilmesi,⁴ duraksama⁵ gibi anlamlarda kullanılan *fetret* kelimesi hadislerde, vahyin kesintiye uğraması,⁶ iki peygamber arasında geçen süre⁷, rahatlama ve huzur bulma [*ilâ* harf-i cerriyel]⁸ gibi manalara gelmektedir. Rivayetlerde ise genellikle 'Alak ve Müddessir sûrelerinin nüzûlü bağlamında kullanılmaktadır. Söz konusu rivayetler *ve fetera'l-vahy*⁹ ifadelerinin yanı sıra *ve fetera'l-vahy fetraten*¹⁰ şeklinde 'bir süre' kaydını düşmek suretiyle de nakledilmektedir. Dolayısıyla tefsir literatüründe önemli bir yer edinen bu terkinin mesnedinin ilk inen sûrelerin sebab-i nüzûllerine dair rivayetler olduğu anlaşılmaktadır.

² Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2005), 728; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Dâru'l-Fikr, 1979), 4/470; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye*, 2/777; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü'l-Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Davud (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2009), 622-623; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru's-Sadr, 1993), 5/43-44.

³ el-Mâide 5/19.

⁴ ez-Zuhuf 43/75.

⁵ el-Enbiyâ 21/20.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No: 3); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Cem'iyetü'l-Merkez, 2010), 26/228 (No: 16301).

⁷ Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 63 (No: 3948).

⁸ Ali b. Ebî Bekir el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menbeü'l-Fevâid* (Dâru'l-Me'mûn), 2/260.

⁹ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No: 3).

¹⁰ Buhârî, "Kitâbu Bed'ü'l-Halk", 59 (No: 3238); "Kitâbu't-Tefsîr", 65 (No: 4953).

Kelâmî bir kavram olarak *fetret*, genellikle Hz. İsa (a.s.) ile Hz. Muhammed (s.a.v.) arasında geçen vahiy­siz dönem için kullanılmaktadır, ancak esasen herhangi bir zaman aralığına atıf yapmamaktadır. Bu anlamıyla vahyin gelmediği ve insanların ilahi rehberlik alamadığı durumu ifade etmektedir.¹¹ Diğer yandan *fetret* kelimesi esas aldığı konuya/meseleye göre anlam kazanmaktadır. Buna göre davetin kesintiye uğradığı dönem fetret dönemi, bu dönemde yaşayan kimseler fetret ehli,¹² vahyin bir süreliğine kesintiye uğraması ise *fetretü'l-vahy* şeklinde isimlendirilmektedir.¹³ Fetretle ilgili rivayetlerin farklı kesinti dönemlerinden bahsettiğinin, zira fetretü'l-vahye temas eden rivayetlerin tamamının ilk kesilme hadisesinden bahsetmediğinin belirtilmesi gerekmektedir. Duhâ sûresinin nüzûlünden önce, Tebük seferinde ve İfk hadisesi sırasında olmak üzere üç farklı fetret daha fetretü'l-vahy kavramıyla anlatılmaktadır.¹⁴ Bunların yanı sıra Yahudiler Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh hakkında sorular sorduklarında Resulullah 'inşallah' demeyi unutmaması sebebiyle vahyin geç gelmesi de fetretü'l-vahy kavramı üzerinden mütalaa edilmektedir.¹⁵

Rivayetlerde ve kaynaklarda görüldüğü üzere fetret kelimesinin kullanım alanları farklılaşsa da 'bir süreliğine kesintiye uğrama' vurgusu ıstılah anlamının merkezinde bulunmaktadır; 'zayıflama', 'azalma' gibi sözlük anlamları ıstılahî kullanımda yer almamaktadır. Bu itibarla vahyin fetrete uğramasından maksat vahyin bir süreliğine kesilmesi, gelmemesi, indirilmemesidir; yoksa bir süreliğine zayıflaması, az gelmesi, nadiren

---

¹¹ Bayram Çınar, "İslam'da Kulluk Teorisi ve Fetrete Ehlinin Özel Konumu", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 23.

¹² Geniş bilgi için bk. Metin Yurdagür, "Fetret Ehli", *Temel İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 3/46-48.

¹³ Bekir Topaloğlu – İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 92; Metin Yurdagür, "Fetret", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/475-480.

¹⁴ Vahyin kesintiye uğradığı dönemler hakkında geniş bilgi için bk. Faruk Vural, "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Temmuz 2016), 90-95.

¹⁵ Geniş bilgi için bk. Hidayet Zertürk, *Fetretü'l-Vahy (İslami Vahyin Bir Süreliğine Kesintiye Uğraması)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 14-15; Vural, "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme", 91-92.

gelmesi değildir. Rivayetlerden bazılarının bu sürenin sonunda indirilen ilk sûreyi/âyetleri zikretmeleri¹⁶ fetret sürecinde herhangi bir âyet indirilmediğini göstermektedir, zayıflamanın değil tamamen kesintinin olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca gerek ilk kesintiden bahseden rivayetler gerekse diğer kesintilerden bahseden rivayetler bütüncül olarak incelendiğinde bu rivayetlerin tamamının 'Kur'ân vahyinin' kesintiye uğramasını ifade ettikleri, bunun dışında bir bilginin veya meleğin gelip gelmemesini konu edinmedikleri görülmektedir. İlk fetretle ilgili olmak üzere Hz. Âişe'ye isnad edilen Hira hadisesinin anlatıldığı rivayet¹⁷ ve şârihlerin¹⁸ yaklaşımları kesintinin Kur'ân âyetlerine münhasır olduğunu tekit etmektedir. Buna karşın ilgili rivayetler ve kavramın ıstılâhî anlamları fetret döneminde Kur'ân vahyi dışında herhangi bir ilâhî temasın olmadığından bahsetmemektedirler. Rivayetlerde Müddessir sûresinin zikredilmesi, ilk beş âyetinin kaydedilmesi ve kesintiye uğramaların öncesi ile sonrasına dair verilen bilgiler; fetretin Kur'ân vahyine münhasır olduğu ve ilâhî temasların kesilmesini ifade etmediği çıkarımını teyit etmektedir. Buna göre fetretü'l-vahy ifadesinin ve bu bağlamda nakledilen rivayetlerin; I) yalnızca Kur'ân vahyinin kesintiye uğramasına dair bilgileri ihtiva ettikleri, II) ilham, rüya gibi vasıtasız vahyin veya daha genel ifadeyle gayr-i metluv türünde vahyin gelmesine engel teşkil etmedikleri, III) Hz. Peygamber'in tamamen yalnız bırakılması gibi bir manayı yansıtmadıkları, IV) herhangi bir meleğin Hz. Peygamber'le görüşmeye devam etmiş olabileceği ihtimaline muhalif olmadıkları, V) dolayısıyla bu süreçte Hz. Peygamber'e -melek vasıtasıyla olsa bile- Kur'ân vahyi dışında birtakım bilgilerin verilmiş olabileceğiyle çelişmedikleri anlaşılmaktadır.

2. Fetretü'l-Vahyin Süresi

İlk fetretin 'Alak sûresinin ilk beş âyetinin nüzûlünden sonra, Kalem veya Müddessir sûresinin ilk âyetlerinin nüzûlünden ise önce

¹⁶ Ebu'l-Hasen el-Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, nşr. İsmâ b. Abdulmuhsin el-Humejdân (Dârü'l-İslâh, 1992), 162, 164, 260; Ebû Abdillâh İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 1/94.

¹⁷ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No: 3).

¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hafîb (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1959), 1/27, 12/357-360.

gerçekleştiği yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır.¹⁹ Fetretin süresine dair birkaç gün ile üç yıl aralığında değişen görüşlere ulaşılmaktadır. Bunlara kronolojik olarak bakıldığında İbn Abbas'a (öl. 68/867) nispet edilen bir görüşe göre fetret dönemi kırk gün sürmüştür.²⁰ İbn Cüreyc (öl. 149/766) on iki gün,²¹ Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) üç gün,²² Ferrâ (öl. 207/822) ve Zeccac (öl. 311/923) on beş gün sürdüğünü belirtmişlerdir.²³ Diğer yandan Süheylî (581/1185),²⁴ İbn Seyyidünnâs (öl. 734/1334)²⁵ ve Zehebî (öl. 748/1347)²⁶ iki buçuk yıl, İbn Hacer (öl. 852/1449),²⁷ Aynî (öl. 855/1451)²⁸ ve Kastallânî (öl. 923/1517)²⁹ gibi Buhârî şârihleri ise üç yıl sürdüğünü belirtmişlerdir. Ancak Süheylî ve İbn Seyyidünnâs'ın Şa'bî'den nakledilen rivayete atıfla üç yıl sürdüğüne dair ikinci bir görüşlerine de ulaşılmaktadır.³⁰

İlk on asırda ortaya çıkan bu ihtilafli görüşler son dönemde araştırmacıların da farklı yaklaşımlar benimsemelerine yol açmış, her bir görüşün birçok destekçisi olmuştur. Örneğin Câbirî (öl. 1936/2010) sahih

¹⁹ Bayram Ayhan, *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılına Tahlihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 110.

²⁰ İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi Ulûmi'l-Kur'an* (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 2006), 1/196.

²¹ Ebu'l-Velîd İbn Cüreyc, *Tefsîru İbn Cüreyc*, nşr. Ali Hasan Abulğani (Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 1992), 339.

²² İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1/196.

²³ İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1/196.

²⁴ Ebu'l-Kâsım es-Süheylî, *er-Ravdü'l-Unüf*, nşr. Abdüsselâm es-Selâmî (Beyrut: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 2/281.

²⁵ İbn Seyyidünnâs, Şa'bî'ye (öl. 104/722) isnat ettiği rivayeti naklettikten sonra fetret döneminde Hz. Peygamber'le ilgilenmek üzere İsrâfil'in görevlendirildiğini, ona bir tür vahiy getirdiğini ve bunun üç yıl sürdüğünü belirtmektedir. Bk. Ebü'l-Feth İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, nşr. İbrahim Muhammed Ramadan (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993), 1/108.

²⁶ Zehebî Şa'bî'ye isnat ettiği rivayeti naklettikten sonra fetret döneminde Hz. Peygamber'le ilgilenmek üzere İsrâfil'in görevlendirildiğini, ona bir tür vahiy getirdiğini ve bunun üç yıl sürdüğünü belirtmektedir. Bk. Zehebî, *Siyerü A'lâmî'n-Nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 1/195.

²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/27, 9/4.

²⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 1/40, 44.

²⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî* (el-Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, 1905), 1/59-60, 67.

³⁰ Bk. Süheylî, *er-Ravdü'l-Unüf*, 2/257, 259, 282; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, 1/116. Ayrıca bk. Mustafa Akçay, "Vahiyde Fetret Problemi Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık 2000), 82-84.

ve makul sürenin iki buçuk yıl olduğunu savunmuş, İbn Abbas'tan nakledilen Hz. Peygamber'in yaşının belirtildiği rivayeti ise delil olarak zikretmiştir.³¹ Söz konusu rivayete göre Hz. Peygamber on beş yıl Mekke'de on yıl Medine'de vahiy almıştır.³² Buna göre Mekke'de geçen on beş yılın altı ayı sadık rüyalar, iki buçuk yılı fetret dönemi ve on iki yılı da Kur'ân âyetlerinin vahyedildiği süredir.³³ Diğer yandan Muhammed Ebû Zehra'nın (öl. 1898/1974) Allah Teâlâ'nın kulunu uzun süre yalnız bırakmayacağı gerekçesine dayanarak altı ay olabileceği yönünde yaklaşım sergilediği,³⁴ İzzet Derveze'nin uzun süreli fetretin Mü'minlerin kalbinde şüphe ve endişeye sebep olabileceği gerekçesiyle ancak 2-3 gün sürmüş olabileceği yönünde kanaate sahip olduğu görülmektedir.³⁵

Araştırmalara göre fetret süresine dair ihtilafların üç temel sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki fetretlerin [*feterât*] karıştırılmasıdır. Öyle ki Duhâ sûresi hakkındaki rivayetler, metinlerdeki muğlaklık sebebiyle ilk fetretle karıştırılmıştır. Bu sebeple iki gün, üç gün, on iki gün, on beş gün gibi kısa zaman dilimleri Duhâ sûresinin nüzûlünden önceki fetret dönemine işaret ederken ilk fetret döneminden bahsettikleri zannedilmiştir. İkinci sebep Hz. Peygamber'in kaç yıl yaşadığına ve kaç yıl vahiy aldığına dair rivayetlerin hesabıyla ilgilidir. Şöyle ki kırk yaşında vahiy almaya başlayıp altmış üç yaşında vefat ettiği taraflarca kabul edilmektedir. Fakat Mekke'de on üç yıl Medine'de ise on yıl boyunca

³¹ İbn Abbas'a isnad edilen rivayette on beş yıllık vahyin taksimatı yapılmamaktadır. Ancak Câbirî'nin açıklamalarından mülhem; altı ay sadık rüyalar yoluyla, iki buçuk yıl fetret döneminde İsrâfil vasıtasıyla ve on iki yıl da Cebrâil vasıtasıyla vahiy aldığını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Medhal ile'l-Kur'ân* (Beirut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2001), 104.

³² İbn Abbas'a isnad edilen söz konusu rivayet şöyle nakledilmektedir: "Hz. Peygamber kırk yaşındayken peygamber olarak görevlendirildi. On beş yıl Mekke'de kaldı ve vahiy aldı. Sonra hicret etmesi emredildi ve on yıl da muhacir olarak kaldı [hicrette vahiy aldı]. Vefat ettiğinde ise altmış üç yaşındaydı." Buhârî, "Menâkıbu Ashâbi'n-Nebî", 63 (No: 3902).

³³ Mekke döneminin on üç yıl sürdüğünü ifade edenler ise altı ay sürdüğü nakledilen sadık rüyaları bu dönemden ayrı değerlendirmektedirler. Dolayısıyla üç yıl fetret döneminde İsrâfil'den ve on yıl da Cebrâil'den vahiy aldığı şeklinde taksimatta bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/27, 12/357-360.

³⁴ Muhammed Ebu Zehra, *Hâtemü'n-Nebiyîn*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî (Katar: el-Mu'temerü'l-İlmî li's-Sîre, 1980), 1/311-312.

³⁵ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis* (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1964), 1/495-496.

vahiy aldığı ifade edenler ile Mekke'de on beş yıl Medine'de sekiz yıl vahiy aldığı belirten İbn Abbas rivayetini esas alanlar söz konusu hesaplarını tutturmak için fetret süresinde ihtilafa yol açmışlardır. Keza sadık rüyaların altı ay sürdüğü de taraflarca hesaba dahil edilerek fetretin üç yıla kadar çıkarılması, aradaki boşluğun doldurulmaya çalışılmasından tevellüt etmektedir. İhtilafların üçüncü sebebi ise bazı rivayetlerin isnadlarının olmamasıdır. İsnadsız bilgilerin güven tesis edemeyeceği ve en erken dönemde yaşanan bir hadise hakkında bizzat Hz. Peygamber tarafından bilgi verilmesine ihtiyaç duyulurken kendisinden (s.a.v.) böyle bir bilginin nakledilmemesi söz konusu rivayetlere dair güvensizliğe,³⁶ dolayısıyla te'vil ve yorumda bulunmaya sebebiyet vermektedir.

Fetret dönemiyle ilgili süre ihtilafında, ilk fetretin birkaç gün veya hafta sürdüğünü ifade edenlerin bu fetreti diğer fetret dönemleriyle karıştırmış olmaları en muhtemel sebep gibi görünmektedir. Şöyle ki kısa zaman dilimleri zikreden rivayetler, esasen diğer fetret dönemlerinden bahsetmelerine rağmen ilk fetretten bahsettikleri ihsas edilmiştir. Nitekim nüzûl sürecinde tek bir fetret değil, birçok fetret [*feterât*] yaşanmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Duhâ sûresinin nüzûlünden önce, Tebuk seferinde, İfk hadisesi sırasında ve Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh hakkında sorular sorulduğu zaman olmak üzere toplamda dört farklı fetret daha fetretü'l-vahy kavramıyla mütalaa edilmektedir. Söz konusu fetretlerden Duhâ âyetlerinin nüzûlünden önce 2, 3, 25 ve 40 gün vahiy gelmediğine yönelik rivayetler³⁷, İfk hadisesi sırasında 30 gün boyunca

³⁶ Zertürk, *Fetretü'l-Vahy (İslami Vahyin Bir Süreliğine Kesintiye Uğraması)*, 32-41.

³⁷ Mukatil b. Süleyman, *et-Tefsîr*, thk. Muhammed Şehhâte (Beyrut: İhyâ't-Turâs, 2002), 4/727; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır: Heyetü'l-Mısriyye), 3/739; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 2003), 20/93; Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Sâmi b. Muhammed Selâme (Dâru Tayyibe, 1999), 8/424. Ayrıca bk. Vural, "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme", 90-91.

Duhâ sûresinin nüzûlünden önce yaşanan fetrete dair nakledilen rivayetlerden birisi şöyledir: Cündüb b. Süfyân'dan nakledildiğine göre "Resulullah rahatsızlandı ve iki gün -veya üç gün- yerinden [yatağından] kalkamadı. Bunu duyan bir kadın geldi ve 'Muhammed! Şeytan'ın seni terk ettiğini, iki gündür -veya üç gündür- yanına uğramadığını görüyorum' dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ 'Yemin olsun, kuşluk

vahyin gelmediğine yönelik ifadeler,³⁸ Resulullah'ın Tebuk seferine çıkmayan üç sahabîyle konuşmamasıyla ilişkili yaşanan fetretin 30 gün veya 50 gün sürdüğüne dair malumatlar³⁹ ve Yahudiler'in Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh hakkında sorular sordukları zaman Resulullah 'inşallah' demeyi unuttuğu için vahyin 15 gün geciktiğine dair bilgiler⁴⁰ fetretlerin [*feterât*] karıştırıldığına dair çıkarımı kuvvetlendirmektedir. Çünkü ilk fetret için ileri sürülen süreler sonraki fetretlerle örtüşmektedir, ilk fetretle ilgili ihtilafli yaklaşımların da buradan neşet ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer yandan ilk fetretle ilgili rivayetlere göre Resulullah vahiy kesintiye uğradığında çok üzülmüştür.⁴¹ Resulullah'ın üzüntü duyacak ruh haline bürünmesi ancak uzun bir zaman geçmesinden sonra söz konusu olabilecektir. Henüz melekle/vahiyle yeni tanışmış birisinin, üstelik korkudan titrer halde evine dönen birisinin hemen birkaç gün sonra bunların tekrar yaşanmamasından dolayı üzüntü duyması anlaşılır görünmemektedir. Yaşananların şokunu atlatıp meseleyi anlamaya çalışması dahi belli bir zaman almalıdır. Bunu atlattıktan sonra, yani korku ve endişe halinden sonra yaşananları tekrar arzulaması söz konusu olabilecektir. Arzularının ise yine belli bir süre gerçekleşmemesinden sonra [neden gerçekleşmediğine yönelik] üzüntü halinin ortaya çıkması tabîi bir seyir olacaktır. Tüm bu psikolojik geçişler ise hatırı sayılır oranda zaman almalıdır. Çünkü Resulullah tahammül eşiği yüksek bir mizaçta olsa da en nihayetinde bir beşerdir ve her psikolojik sürecin makul bir zaman alması beşerî tabiatın gereklerindedir. Dolayısıyla ilk fetret döneminin altı ay ile üç yıl aralığında sürdüğünün kabul edilmesi; rivayetler, tarihsel bilgiler, olayların akışı ve beşer tabiatı ile örtüşen tercih olacaktır. Bu itibarla 'Alak sûresinin ilk beş âyetinin nüzûlünden sonra

---

vaktine. Kararıp sakinleştiğinde geceye. Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı.' âyetlerini indirdi..." Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 65 (No: 4950).

³⁸ Rivayetler, kaynaklar ve geniş bilgi için bk. Vural, "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme", 92-93.

³⁹ Kaynaklar ve geniş bilgi için bk. Vural, "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme", 93-95.

⁴⁰ Kaynaklar ve geniş bilgi için bk. Vural, "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme", 91-92.

⁴¹ Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 65 (No: 4953).

vahyin en az altı ay, en fazla üç yıl olmak üzere uzun bir süre kesintiye uğradığı, ayrıca bu kesintinin sadece Kur'ân âyetleriyle ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır.

Buna göre Resulullah bu kadar uzun zaman yalnız mı kalmıştır? Korku, endişe ve bilgisizlik durumlarından kurtulup nasıl ikna olmuştur? Resulullah'ın ilk vahiy geldiği zaman yaşadıkları ile ikinci vahiy geldiği zamanki tepkisi arasında ikna edilmişlik bakımından önemli fark vardır; bunun kaynağı/sebebi nedir? Bu soruların kesin bir dille cevaplanması ancak sahih rivayetler ışığında söz konusu olabilecektir. Bu araştırmanın birinci çalışmasında yer aldığı üzere fetret dönemiyle ilgili temel bilgiler Zührî ve Şa'bî rivayetlerine dayanmaktadır. Söz konusu çalışmada ulaşılan sonuçlara göre Şa'bî rivayeti sahih, Zührî'den nakledilen rivayet ise *leyse bi şey'dir*. Şa'bî'ye isnad edilen rivayete göre Resulullah'a peygamberlik kırk yaşında verilmiştir, fetret döneminde nübüvvetiyle ilgilenmek üzere İsrâfil görevlendirilmiştir [*kurine bi nübüvvetihi*] ve bu dönem, yani İsrâil ile Resulullah'ın görüşmeleri üç yıl sürmüştür. Bu sırada ona (s.a.v.) *el-kelimate ve's-şey'* öğretmiş [*yu'allimuhu*], ancak onun (s.a.v.) lisanıyla Kur'ân [vahyi] indirmemiştir. Üç yıl geçtikten sonra ise nübüvvetiyle Cebrâîl ilgilenmeye başlamış [*kurine bi nübüvvetihi*] ve yirmi yıl boyunca onun (s.a.v.) lisanıyla Kur'ân indirmiştir.⁴² Dolayısıyla konuyla ilgili rivayet, fetret döneminin üç yıl sürdüğünü, bu dönemde Resulullah'ın yalnız kalmadığını, İsrâfil'in eşlik ettiğini, ayrıca ona (s.a.v.) *el-kelimate ve's-şey'* indirdiğini/öğrettiğini bildirmektedir. Rivayette yer

⁴² Burada rivayetin lafzen ve manen en kapsamlı olan metni kaydedilmiştir. Ayrıca bu metin Buhârî şârihleri arasında meşhur olan metindir. Bu metnin yanı sıra kısmen farklı lafızlarla gelen birçok metnine daha ulaşılmaktadır; bunlar ise sonraki başlıkta ayrıca tespit edilmektedir. Rivayetin meşhur metni için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/27; 9/4; a.mlf., *Metâlibu'l-Âliye* (Suûd: Dâru'l-Âsime, 1998), 17/241; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/40, 44. Süyûtî ve Kastallânî'nin manen naklettikleri metin için bk. Celâlüddin es-Süyûtî, *et-Tevşîh Şerhu Câmi'i's-Sahîh*, nşr. Rıdvan Câmi' Rıdvan (Riyad: 1998), 1/143; Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, 1/59-60, 67, 6/474; a.mlf., *Mevâhibu'l-Ledunniyye* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.), 1/128, 130. Rivayetin diğer metinlerinden bazıları için bk. er-Rebî' b. Habîb, *el-Câmi'u's-Sahîh (el-Müsned)*, nşr. Muhammed İdris-Âşûr Yûsuf (Beyrut: Dâru'l-Hikme, 1994), 44; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/161; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, nşr. Muhammed Ali el-Ezherî (Kuveyt: Dâru'l-Fâruk, 2013), 2/63, 337. Ayrıca bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişâm, *es-Sîre*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Şirketü't-Tıbaati'l-Fenniyye), 1/220 (Muhakkik Notu).

alan *kelime* ve *şey*'in mahiyetine dair bilgilere ise metinlerinden ve müdrec lafızlardan ulaşılmaktadır.

3. İsrâfil'in Elçiliği ve *el-Kelimete ve'ş-Şey'* İbaresinin Mahiyeti

İsrâfil'in Resulullah'a eşlik etmesi kaynakların bazılarında "*ve kurine me'ahu İsrâfil / İsrâfil ona (s.a.v.) eşlik etti*" ifadeleriyle, bazılarında "*vükkile bihi İsrâfil ... fe kâne yeterâe lehu selâse sinîn / Resulullah ile ilgilenmek üzere İsrâfil görevlendirildi ... ve üç yıl boyunca onunla (s.a.v.) görüştü*" ifadeleriyle, bazılarında ise "*fe kurine bi nübüvvetihi İsrâfil selâse sinîn / nübüvvetine üç yıl boyunca İsrâfil eşlik etti*" ifadeleriyle kaydedilmektedir. Diğer yandan kaynakların bazıları İsrâfil'in getirdiği vahyi; "ona (s.a.v.) '*el-kelimete ve'ş-şey*' öğretti" ifadeleriyle, bazıları ise "ona (s.a.v.) '*el-kelimete mine'l-vahyi ve'ş-şey*' getirdi" ifadeleriyle nakletmektedir.⁴³ Buna göre Şa'bî rivayetinin tam metnlerinde lafız ve kısmî ibare farklılıkları bulunsa da kaynaklar; I) İsrâfil'in (as), fetret döneminde Hz. Peygamber'in yanında olduğu ve onunla (s.a.v.) ilgilendiği, II) İsrâfil'in Resulullah ile birlikteliğinin üç yıl boyunca devam ettiği, yani fetret döneminin üç yıl sürdüğü, III) bu süreçte *el-kelimete*" ve "*eş-şey*" getirdiği/öğrettiği ve IV) İsrâfil'in getirdiği *el-kelimete ve'ş-şey*'in vahiy olduğu hususlarında ittifak halindedirler.

3.1. Fetret Döneminde İsrâfil'in Elçi Olarak Görevlendirilmesi

Şa'bî rivayetinin metinleri incelendiğinde İsrâfil'in elçi olarak görevlendirilmesine, görev tanımına, kapsamına ve getirdiği vahyin mahiyetine dair birtakım çıkarımlara ulaşılabilmektedir. Öyle ki rivayetin Ya'kûbî ve İbn Abdülber tarafından nakledilen metnlerinde⁴⁴ geçen *vükkile* ifadesi sözlükte güvenmek, bir işi birisine bırakmak, vekil tayin etmek gibi anlamlara gelmektedir. '*Alâ* harf-i cerriyle beraber kullanılması halinde birisine güvenme, dayanma, sığınma anlamını taşıyan ifade,⁴⁵ *bâ*

⁴³ Rivayetin metin ve senedleriyle ilgili geniş bilgi için bk.; Murat Bahar, "Fetretü'l-Vahy Döneminde İsrâfil'in Vahiy Getirmesi Meselesi", 27-58.

⁴⁴ "...Üç yıl boyunca onunla (sav) ilgilenmek üzere İsrâfil görevlendirildi [vükkile bihi]..." Bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Ya'kûbî, *et-Târih* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/112; Ebû Ömer Cemalüddîn İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstî'âb*, nşr. Ahmed el-Alevî-Abdulkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vüzâretü Umûmî'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1967), 1/140; a.mlf., *et-Temhîd*, nşr. Ali Muhammed Mu'avvid-Âdil Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/14.; Süheyli, *er-Ravdü'l-Ünüf*, 2/257.

⁴⁵ en-Nisâ 4/81; et-Tevbe 9/51; el-Furkân 25/58.

harf-i cerrîyle geldiğinde ise bir şeyle görevlendirme, bir şeye vekil tayin etme manalarını kazanmaktadır.⁴⁶ Lafız Kur'ân'da güvenilir dost, koruyucu ve yardımcı gibi manalarda kullanılmakla beraber Azrâil'in can almakla görevlendirilmesini⁴⁷ belirtmek üzere de yer almaktadır.⁴⁸

er-Rebî' b. Habîb ve İbn Sa'd tarafından nakledilen metinlerde⁴⁹ geçen 'uzile ifadesinin malum sigası sözlükte ayrılmak, kesilmek, uzaklaşmak anlamlarına gelmektedir. Uzaklaşma, alakayı kesme, ayrı olma anlamlarına gelen 'uzlet kelimesi ve Türkçe'de de kullanılan 'azletmek' ifadesi aynı kökten türemektedirler.⁵⁰ Buna göre meçhul sigâ olan 'uzile lafzının anlamı uzaklaştırılmak, azledilmek, görevden alınmak şeklinde gelmektedir. Kur'ân'da genellikle harf-i cersiz kullanımıyla uzak durmak anlamında yer aldığı görülmektedir⁵¹ ancak 'an harf-i cerrîyle kullanıldığında azletmek, görevden almak gibi manalar kazanmaktadır.⁵² Dolayısıyla Ya'kûbî ve İbn Abdülber tarafından nakledilen metinlerde geçen *vükkile* kelimesinin etimolojik anlamlarına göre İsrâfil, Resulullah ile ilgilenmek üzere tayin edilmiştir, görevlendirilmiştir, elçi olarak gönderilmiştir. er-Rebî' b. Habîb ve İbn Sa'd metinlerinde yer alan 'uzile 'anhu ibaresine göre ise görevini tamamlaması üzerine -üç yıl sonra- bu görevden alınmıştır. Ayrıca metinlerde Hz. Peygamber'e İsrâfil'den sonra Cebrâil'in eşlik ettiğini ve Cebrâil'in Kur'ân vahyi, İsrâfil'in ise bunun dışında bir tür vahiy getirdiğini belirten ibareler İsrâfil'in de Cebrâil gibi görevlendirilen bir elçi olduğunu, ancak bir başka görevin tevdi edildiğini göstermektedir. Her iki meleğin de elçi olarak Resulullah'ın yanında

---

⁴⁶ el-En'âm 6/66, 107.

⁴⁷ es-Secde 32/11.

⁴⁸ Geniş bilgi için bk. Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 397; İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*, 6/136; Cevherî, *es-Sihah*, 4/1844, 1845; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 882; İbn Mazûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/261-263; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, nşr. Muhammed Bâsil (1996), 4/336-338.

⁴⁹ "...Sonra İsrâfil görevden alındı ['uzile 'anhu]..." Bk. er-Rebî' b. Habîb, *el-Câmi'u's-Sahîh (el-Müsned)*, 44-45; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/161.

⁵⁰ Süleyman Uludağ, "Uzlet", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/256.

⁵¹ el-Bakara, 2/222; el-Nisâ, 4/90; el-Şu'arâ, 26/212.

⁵² Geniş bilgi için bk. Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 147; İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*, 4/307-308; Cevherî, *es-Sihah*, 4/1764; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 571-572; İbn Mazûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/467-470; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, 3/69-71.

buldukları, her ikisi için de benzer fiillerin/tanımlamaların yapılmasından ortaya çıkmaktadır. Rivayetin metinlerinde *kurine* fiilinin her iki elçi için de kullanıldığı [*kurine bi nübüvvetihi İsrâfil/kurine bi nübüvvetihi Cibrîl*] dikkate alındığında elçi olarak gönderildikleri yadsınmamaktadır. Ayrıca bu metinlerin söz konusu fiili 'nübüvvet' makamına atfetmeleri İsrâfil'in de Cebrâil gibi nübüvvet makamıyla ve makam sahibiyle ilgilenmek üzere elçi olarak görevlendirildiğine işaret etmektedir.

Şa'bî rivayetinin metinlerinde geçen *kurine*,⁵³ *terâyâ lehu*⁵⁴ – *yeterâ'â lehu*⁵⁵ ve *ye'tîhi*⁵⁶ ifadeleri, İsrâfil'in görev tanımını ortaya koymaktadır. İfadelere lügavî olarak bakıldığında İsrâfil'in görevinin Resulullah ile görüşmek, beraber bulunmak, eşlik etmek, yalnız bırakmamak ve ilgilenmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilgilenme/birliktelik, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Cebrâil'in görev tanımıyla aynıdır. Aralarındaki fark ise birisi Kur'ân vahyi getirirken diğerinin *el-keleme - mine'l-vahyi- ve'ş-şey'* getirmesidir. Nitekim İbnü'l-Esîr ve İbn Manzûr *kurine* kelimesinin; “yani ona (s.a.v.) vahiy ve başka şeyler getiriyordu” anlamında olduğunu söylemektedirler.⁵⁷ Müelliflerin hem İsrâfil'e hem de Cebrâil'e atfen ayrı ayrı naklettikleri *kurine* kelimelerinin her ikisi için de “vahiy ve başka şeyler getiriyordu” anlamını takdir etmeleri önemlidir. Söz konusu açıklamalarının rivayetin tam metninden mülhem olduğu açıkça da etimolojik olarak kaydedilmesi dikkat çekicidir. Metinlerde geçen *etâ* fiili ise bilindiği üzere gelmek anlamındadır, *bâ* harf-i cerriyle birlikte kullanıldığında getirmek manasını kazanmaktadır. Buna göre İsrâfil kendisinin söylemediği, kendisinden olmayan, kendisine isnad edilmeyen *el-keleme* ve *eş-şey'* getirmiştir. Diğer bir ifadeyle Resulullah'a, İsrâfil vasıtasıyla birtakım bilgiler iletilmiştir.

⁵³ er-Rebî' b. Habîb, *el-Câmi'u's-Sahîh (el-Müsned)*, 44-45.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlâh ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, 2/63, 337.

⁵⁵ Süheyli, *er-Ravdü'l-Ünüf*, 2/257.

⁵⁶ Süheyli, *er-Ravdü'l-Ünüf*, 2/257.

⁵⁷ Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 4/54; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/336.

3.2. Fetret Döneminde İndirilen *el-Kelimete ve's-Şey'* Vahyi

Rivayetin metinleri ve metinlere idrac edilen bilgiler İsrâfil'in elçi olarak görevlendirilmesinin yanı sıra getirdiği vahyin mahiyetine dair önemli bilgiler de vermektedir. Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'i bu anlamda bilgi veren en erken kaynaklardandır.⁵⁸ Şu kadar var ki müellif metinde, Mikâil ismini kaydetmiş olsa da rivayetin İsrâfil ismiyle nakledildiği, dolayısıyla Mikâil isminin sehven nakledildiği veya kaydedildiği bu araştırmanın birinci çalışmasında etraflıca açıklanmıştı.⁵⁹ Bu sebeple müellifin verdiği bilgilerin İsrâfil özelinde değerlendirilmesi mümkündür. Abdurrezzâk'ın naklettiği metne göre fetret döneminde Resulullah'a elçi olarak gönderilen melek "nübüvvetin sebeplerini [*esbâb-ı nübüvvet*] öğretmiştir".⁶⁰ Müellif bu ibareyi, *el-kelimete ve's-Şey'* bölümünün yerine kaydetmiştir. Şa'bî rivayetine ve metinlerine dair tespit edilen bilgilere göre rivayetin, Abdurrezzâk'ın naklettiği lafızlarla gelen herhangi bir metni bilinmemektedir. Dolayısıyla ulaştığı metnin ya lafızları bu şekildedir ya da müellif tasarrufta bulunarak şerhiyle birlikte kaydetmiştir. Bu itibarla ona göre İsrâfil'in Resulullah'a getirdiği *el-kelimete ve's-Şey'* nübüvvetin sebepleridir. 'Sebeb' lafzıyla tam olarak ne kastedildiği anlaşılamasa da rivayete bütüncül olarak bakıldığında 'nübüvvetin hikmeti', 'nübüvvet bilgisi', 'nübüvvet makamının görevleri' gibi anlamlarda kullanıldığı düşünülmektedir.

Nitekim Mâverdî'nin açıklamaları da aynı meyandadır. Ona göre İsrâfil'in gönderilmesi Resulullah'a nübüvvetinin müjdelenmesi içindir. Getirdiği bilgiler de nübüvvet makamının bilmesi gerekenleri ihtiva etmektedir. Hz. Peygamber'in I) sadık rüyalar görmesi, II) kötülüklerden arınmış ve korunmuş olması, III) bir melek tarafından nübüvvetle

⁵⁸ "Şa'bî'den nakledildiğine göre Resulullah kırk yaşına geldiğinde üç yıl boyunca onunla (*sav*) ilgilenmesi için Mikâil görevlendirildi [*vükkile*]. Ona (*sav*) nübüvvetin hikmetlerini öğretti. Resulullah kırk üç yaşına geldiğinde onunla (*sav*) ilgilenmek üzere Cebrâil görevlendirildi [*vükkile*]. Sonra da on yıl Mekke'de, on yıl da Medine'de [*olmak üzere yirmi yıl*] Kur'ân vahyi indirdi. Vefat ettiğinde altmış üç yaşındaydı, (Ebu Bekir de vefat ettiğinde altmış üç yaşındaydı), Ömer de vefat ettiğinde altmış üç yaşındaydı." Bk. Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015), 3/447.

⁵⁹ Konuyla ilgili diğer değerlendirme için bk. Ebû Abdullah el-Mâlikî ez-Zürkânî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniye* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 1/431.

⁶⁰ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 3/447.

müjdelenerek Rabbinden haberler alması ve IV) Cebrâil tarafından vahiy getirilmesi nebevî ahvâlden bazılarıdır.⁶¹ Müellif bu ahvâlden üçüncüsünü açıklarken Şa'bî'den nakledilen rivayeti delil getirmektedir. Rivayete istinaden de Resulullah'ın İsrâfil'i görmediğini, herhangi bir açık davet veya yükümlülüğün söz konusu olmadığını, nübüvvetinin bildirilip Allah Teâlâ'nın ileride göndereceği vahye ve mücadele sürecine hazırlık yapıldığını belirtmektedir.⁶² Ayrıca devam eden açıklamalarına göre İsrâfil ile görüşme süreci nübüvvetle müjdelendiği hazırlık aşaması olup henüz ümmetine tebliğ başlamadığı dönemdir. Fetret/kesinti döneminin Resulullah'a yardım etmek için, ümmetinin menfaati için, genel olarak maslahat için veya hepsi için gerçekleşmiş olması mümkündür; zira bu dönemde ona (s.a.v.) zahir olanların manası gizli/hafif olanların ise sırları öğretilmiştir.⁶³

Nâzil olanların Kur'ân vahiy olmadıkları gerek metinlerden gerekse dilbilimsel okumalardan ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber İsrâfil'in melek olması ve meleklerin Allah Teâlâ'ya koşulsuz ve sarsılmaz bir şekilde bağlı olmaları göz önünde bulundurulduğunda İsrâfil'in getirdiği bu bilgilerin Allah Teâlâ'ya isnad edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla İsrâfil'in getirdiği *el-keleme* ve *eş-şey* bir tür vahiydir; ancak Kur'ân âyetleri dışında, gayr-i metluv türünde bir vahiydir. Rivayetin bazı metinlerinde görülen *mine'l-vahyi* idrâcı da bunların vahiy olduklarını tahkim etmektedir. İlk olarak Süheylî'nin *er-Ravdü'l-Ünüf*'ünde kaydedildiği tespit edilen *mine'l-vahyi* ibaresinin,⁶⁴ onun tarafından şerh mahiyetinde idrâc edildiği anlaşılmaktadır. Bu metne göre İsrâfil, Resulullah'a vahiy anlamında *el-keleme ve 'ş-şey'* öğretmiştir. Öğretilen bilgiler ise bilmediği ama bilmesi gereken ve nübüvvetiyle ilgili şeyler olmalıdır, çünkü İsrâfil

⁶¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *A'lâmu'n-Nübüvve*, (Beirut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 235-237.

⁶² Mâverdî, *A'lâmu'n-Nübüvve*, 237.

⁶³ Mâverdî, *A'lâmu'n-Nübüvve*, 237.

⁶⁴ Süheylî, *er-Ravdü'l-Ünüf*, 2/257. Ayrıca bk. Ebû Hafs Ömer İbnü'l-Mülakkin, *et-Tavdîh* (Dimâşk: 2008), 2/223; Zeynüddîn el-İrâkî, *Tarhu't-Tesrîb* (et-Tab'tü'l-Mısriyyetü'l-Kadîme, ts.), 4/182; Ebû Muhammed Takıyyüddîn el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ*, nşr. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 3/25.; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/40; Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, 1/59; a.mlf., *el-Mevâhibu'l-Ledünniyye*, 1/128, 130.

onun (s.a.v.) nübüvvetiyle ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Süheylî'den sonra başka birçok kaynakta da bu metne yer verilmekte veya *el-kelimete ve's-şey'* bir tür vahiy olarak anlaşılmaktadır/yorumlanmaktadır.⁶⁵ Nitekim İbn Kesîr'e göre Resulullah'ın nübüvveti evvela rüya görmekle başlamıştır. Sonra İsrâfil fetret döneminde görevlendirilerek ona (s.a.v.) hızlı [ve gizli] bir şekilde *el-kelimete* getirmiştir. İsrâfil vahiy getirirken parça parça [*tedricen*] ve alıştırarak/eğiterek [*temrînen*] getirmiştir. Resulullah'a öğretmesi de üç defa sıkmalardan⁶⁶ sonra başlamıştır ki ondan sonra tekrar Cebrâil görevlendirilmiştir.⁶⁷

Aynî "Melek bazen de insan suretinde görünürdü." rivayetinin⁶⁸ şerhinde konuya temas ederek buradaki meleğin Cebrâil olduğunu söylemektedir. "Niçin İsrâfil olmasın, zira o, Hz. Peygamber ile daha önce üç yıl ilgilenmişti" denilecek olursa; "İsrâfil, Hz. Peygamber'e hiçbir Kur'ân vahyi indirmemiştir, onun getirdiği sadece vahiy olan *el-kelime'dir*" şeklinde cevap vermektedir.⁶⁹ Buna göre İsrâfil'in getirdiği *el-kelimete ve's-şey'* vahiydir, ancak Kur'ân vahyi değildir. Ayrıca müellif, rivayeti *el-Müsned'e* atıfla zikredip Vâkidî ve diğer bazılarının bunu kabul etmediklerini belirttikten sonra Ebû Sa'd el-Bağdâdî'nin "şeriatte Cebrâil'in (a.s.), Resulullah'a kendi lisanıyla indirdiklerinden [Kur'ân vahyinden] çok daha fazlası yer almaktadır" ifadelerini de cevap niteliğinde ileri sürmektedir.⁷⁰ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in şeriatinde,

⁶⁵ Bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, nşr. Muhammed Mesud-Âdil Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 14/7; Ebu'l-Kâsım el-Makdisî Ebû Şâme, *Şerhu'l-Hadîsi'l-Muktefî fi Meb'asi'n-Nebiyî'l-Mustafâ*, nşr. Cemâl 'Azûn (Mektebetü'l-Amrîni'l-İlmiyye, 1999), 77; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, 1/116; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/40; Süyûtî, *et-Tevşîh*, 7/337; a.mlf., *et-Tahbîr fi İlmi't-Tefsîr*, nşr. Fethî Abdulkâdir Ferîd (Riyad: Dâru'l-Ulûm, ts.), 1/61; Kastallânî, *Mevâhibu'l-Ledunniyye*, 1/128.

⁶⁶ İbn Kesîr burada Hz. Âişe'nin (r.anhâ) naklettiği meşhur Hira hadisesinde Resulullah'ın "*ben okuma bilmem*" demesi üzerine Cebrâil tarafından üç defa sıkılmasını [*fe-ğattanî*] kastetmektedir. Bk. Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No: 3).

⁶⁷ Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Abdulvâhid (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1976), 1/388; Ayrıca bk. a.mlf., *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdilmuhsîn et-Türkî (Dâru Hecer, 1997), 4/10.

⁶⁸ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No: 2).

⁶⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/44.

⁷⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1/40.

Cebrâil'in getirdiklerinden çok daha fazlasının yer aldığını belirten bu ifadeler İsrâfil'in getirdiklerinin de şer'î olduğunu, bir tür vahiy olduklarını, ancak Kur'ân vahiy olmadıklarını ikrar etmektedir.

Şa'bî rivayetine idrâc edilen ve *el-kelemete* ifadesinin anlamına dair bilgi veren bir başka metin de Süyûtî tarafından nakledilmektedir. Onun naklettiği metne göre nübüvvet Resulullah'a kırk yaşındayken indirilmiş, nübüvvetiyle ilk üç yıl boyunca İsrâfil ilgilenmiştir. Ona (s.a.v.) *el-hikmete* ve *eş-şey'* öğretmiştir, fakat Kur'ân [vahyi] indirmemiştir.⁷¹ Bu metni lafzen veya manen Süyûtî'den başkasının nakletmemesi; *el-hikmete* lafzının müellifin idrâcı olduğunu, burada ibarenin sadece şerhini kaydettiğini ve *el-kelemete*yi Resulullah'a verilen 'hikmet' şeklinde anladığını göstermektedir. Nitekim *et-Tahbîr* ve *el-İtkân* adlı eserlerinde Şa'bî rivayetinin *el-kelemete* lafzıyla nakledilen metnini kaydetmesi,⁷² rivayete lafzen ulaştığını ancak şerh ettiğini izhar etmektedir. O halde Nisâ sûresindeki "Hikmet indirilmiştir." âyetinde⁷³ belirtilen "hikmet" in, Süyûtî'ye göre İsrâfil tarafından indirilen *el-kelemete* olduğu anlaşılmaktadır.

Zürkânî'nin konuyla ilgili açıklamaları ise nispeten kısa ancak özgün ve dikkat çekicidir. Özellikle Resulullah'a indirilen *eş-şey'* hakkındaki en sarıh yaklaşım ondan gelmektedir. Açıklamalarına göre İsrâfil'in getirdiği *el-kelemete* Resulullah'ın zatına hitap eden, sadece onunla ilgili olan sözlerdir/bilgilerdir, *eş-şey'* ise yine sadece ona (s.a.v.) öğretilen fiiller ve âdâbdır.⁷⁴ Dolayısıyla Resulullah'a fetret döneminde bilgi, amel ve âdâb olmak üzere üç yönlü eğitim verilmiştir. Ayrıca Zürkânî, İsrâfil'in Resulullah ile ilgilenmesinin, ihtiyaç duyduğu her şeyi onunla (s.a.v.) beraber yapması anlamında olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Netice itibariyle rivayetin metinlerine, metinlerin iç ve dış bağlamlarına, ayrıca Abdürrezzâk, Mâverdî, Süheylî, İbn Kesir, Aynî, Süyûtî, Zürkânî gibi isimlerin naklettikleri müdrec bilgilere ve rivayete

⁷¹ Celâlüddin es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, (Beyrut, ts.), 4/348.

⁷² Bk. Süyûtî, *et-Tahbîr*, 1/19; a.mlf., *el-İtkân*, nşr. Sa'îd Mendûb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/161-162.

⁷³ "Allah sana Kitab'ı (Kur'ân'ı) ve hikmeti indirmiş..." en-Nisâ 4/113.

⁷⁴ Zürkânî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniye*, 1/431.

⁷⁵ Zürkânî, *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniye*, 1/431.

yönelik değerlendirmelerine bütüncül olarak bakıldığında fetret döneminin üç yıl sürdüğü, ancak Resulullah'ın bu dönemde yalnız kalmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre İsrâfil elçi olarak görevlendirilmiş ve üç yıl boyunca nübüvvetine eşlik etmiştir. İsrâfil'in elçiliği ile Cebrâil'in elçiliği aynı ifadelerle anlatıldığından görev tanımları aynı, ancak rolleri ve getirdikleri bilgiler farklıdır. İki melekten birisi Resulullah'ı Kur'ân vahyi alacağı zamana/şartlara hazırlarken diğeri aldığı/alacağı Kur'ân vahiyleri ile ilgilenmiştir. Cebrâil Kur'ân vahyi getirmiştir, İsrâfil ise *el-kelimete* ve *eş-şey'* öğretmiştir. O halde *el-kelimete* ve *eş-şey'* Allah Teâlâ tarafından gönderilen gayr-i metluv türünde vahiydir, ancak Kur'ân vahyi değildir. Bu vahiylerin Resulullah'ın bilgi, amel ve âdâb yönünden tekâmülüne yönelik oldukları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda öğretilen bilgilerin, tüm ümmete indirilmedikleri veya evrensellik arz etmedikleri, Resulullah'a özel oldukları düşünülmektedir. Resulullah'ın bu dönemde 'hikmet'i öğrendiği ve(ya) risalet dönemine hazırlandığı, nübüvvet makamını tanıyıp görevlerini içselleştirdiği ve ilâhî ta'lîm mahiyetinde nübüvvet makamının gereğince eğitim gördüğü de söylenebilmektedir.

Sonuç

Fetret, tefsir disiplinin temel kavramlarından olmakla beraber hadis, siyer, fıkıh ve kelim disiplinleri içerisinde de önemli manalar kazanmıştır. Disiplinlerin sıkça kullandıkları fetret dönemi, fetret ehli ve fetretü'l-vahy terkipleri İslâm davetinin kesintiye uğradığı dönemleri, ilâhî bilginin ulaşmadığı birey ve toplumları, Kur'ân vahyinin kesintiye uğradığı zaman aralıklarını ifade etmektedir. Kelimenin sözlük anlamı zayıflama, azalma gibi manalar içerse de ıstılah anlamların hiçbirisinde zayıflama veya azalma durumu söz konusu edilmemekte; tamamen kesilme anlamının kabul edildiği görülmektedir. Bu itibarla Kur'ân vahyinin kesintiye uğramasını ifade eden *fetretü'l-vahy* dönemlerinde de zayıflama veya azalmanın değil tamamen kesintinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak buradaki kesintinin, ilâhî temasların kesilmesi ve görüşmelerin bu dönem içerisinde tamamen sonlanması anlamında olmadığı; sadece Kur'ân vahyinin kesilmesini ifade ettiği belirtilmelidir. Zira fetret dönemleriyle ilgili rivayetlere bütüncül olarak bakıldığında bazı meleklerin çeşitli sebeplerle temaslarını sürdürdükleri görülmektedir. Sözelimi ilk fetret dönemine dair bilgiler veren

rivayetlerde Cebrâil'in zaman zaman Resulullah'a gelerek “*Sen Allah'ın elçisisin.*” şeklinde telkinde bulunması ve buna benzer hadiseler bu yaklaşımı destekleyen temel verilerdir. Keza Hz. Âişe'nin Hira hadisesini anlattığı rivayetin sonunda “*ve fetera'l-vahy*” derken 'Alak sûresinin âyetlerine atfen Kur'ân vahyinin kesintiye uğradığını kastettiği anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu kavramın ve bu bağlamdaki rivayetlerin; yalnızca Kur'ân vahyinin kesintiye uğramasını ifade ettikleri, gayr-i metluv vahyin devam ettiği bilgisiyle çelişmedikleri, Hz. Peygamber'in tamamen yalnız bırakılması gibi bir manaya delil olamayacakları, böyle bir anlamı yansıtmadıkları ve bu süreçte Hz. Peygamber'e -melek vasıtasıyla olsa bile- Kur'ân vahyi dışında birtakım bilgilerin verilmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla fetret kavramı ilk bakışta Şa'bî rivayetiyle ihtilaf vehmi uyandırsa da disiplinler içerisindeki kullanımı ve ıstılah anlamları bütüncül olarak incelendiğinde rivayetle aralarında tenakuzun olmadığı görülmektedir.

Bu kabilden olmak üzere Kur'ân tarihinde beş farklı fetret yaşanmış, bunların her biri farklı uzunlukta sürmüştür. *Feterât* kavramıyla ifade edilen söz konusu dönemler I) 'Alak sûresinin ilk âyetlerinin indirilmesinden sonra, II) Duhâ sûresinin âyetlerinden önce, III) İfk hadisesinden sonra, IV) Tebük seferinden döndükten sonra ve V) Resulullah, kendisine sorulan soruya 'inşallah' demeden cevap vereceğini söylemesinden sonra yaşanmıştır. Kaynakların özellikle ilk fetret döneminin ne kadar sürdüğüne yönelik ihtilaf ettikleri görülmektedir. Bu hususta birkaç gün ile üç yıl aralığında değişen yaklaşımlara ulaşılabilmektedir. İhtilafın temel sebebinin ise bu fetret dönemlerinin sürelerinin birbirleriyle karıştırılması olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ilk fetret döneminin süresine dair ileri sürülen görüşler, diğer fetret dönemlerinin süreleri için nakledilen rivayetlere veya yorumlara dayanmaktadır. Duhâ âyetlerinin nüzûlünden önce 2, 3, 25 ve 40 gün vahiy gelmediğine yönelik rivayetler, İfk hadisesi sırasında 30 gün boyunca vahyin gelmediğine yönelik ifadeler, Resulullah'ın Tebük seferine çıkmayan üç sahabîyle konuşmamasıyla ilişkili yaşanan fetretin 30 gün veya 50 gün sürdüğüne dair malumatlar ve Yahudiler'in Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh hakkında sorular sordukları zaman Resulullah 'inşallah' demeyi unuttuğu için vahyin 15 gün geciktiğine dair bilgiler;

keza ilk fetret dönemi için de bütün bu zaman dilimlerinin ifade edilmesi fetretlerin karıştırıldığı çıkarımını kuvvetlendirmektedir.

Nitekim sahih rivayetlere göre Resulullah ilk fetret yaşandığında çok üzülmüştür. Hira'daki korku ve endişelerinden kurtulup üzüntü haline geçebilmesi ancak uzun bir zaman istemektedir. Zira korku ve endişe halinden sonra yaşananları anlama ve anlamlandırma süreci, bundan sonra yaşananları tekrar yaşama arzusu, ondan sonra ise arzusu gerçekleşmediği için üzülmeye hali ortaya çıkmalıdır. Tüm bu geçişler ise hatırı sayılır oranda zaman almalıdır. Söz konusu zamanın 2, 3, 15, 25, 30, 40, 50 gün gibi nispeten kısa dilimleri ifade etmesi beşer tabiatı ve psikolojik geçişler açısından anlamlı görünmemektedir. Rivayetlerin verdikleri bilgiler ile bu tabî ve beşerî durumlar birlikte değerlendirildiğinde ilk fetretin 6 ay ile 3 yıl aralığında; yani uzun bir süre yaşanmış olabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Buna göre fetret dönemine dair kısa zaman dilimlerinden bahseden bilgiler sonraki fetretleri kastetmektedirler; uzun vakit aralığından bahseden rivayetler ise Şa'bî rivayetiyle örtüşmektedirler. Nitekim Mekke'de on yıl vahiy aldığına dair nakledilen rivayetler de fetretin üç yıl sürdüğü bilgisini tesis etmektedir. Mekke'de on üç yıl kaldığına yönelik rivayetler ise fetret döneminin risâlet döneminin içerisinde sayılmasını, risâletin bir parçası ve nübüvvetin bir aşaması olarak görülmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu noktada üç yıl gibi uzun bir sürede neler yaşandığı sorusuna yönelindiğinde konuyla ilgili bilgilere Zührî'den nakledilen mürsel rivayet ve Şa'bî'den nakledilen mürsel rivayet üzerinden ulaşılabilmektedir. Resulullah'ın yalnız kaldığını, psikolojik anlamda sıkıntılar yaşadığını ve intihara kalkıştığını ifade eden Zührî'nin mürseli hususunda -birinci çalışmada yer aldığı üzere- anlamsız/değersiz/*leyse bi şey*, 'mürselerin en kötüsü' sonucuna ulaşılması önemlidir. Zira Resulullah'a risâlet görevi tevdi edildikten ve ilk âyetler indirildikten sonra üç yıl gibi uzun bir süre yalnız bırakılması anlaşılır görünmemektedir. Buna karşın Şa'bî mürsel(ler)inin -birinci çalışmada kapsamlı bir şekilde yer aldığı üzere- sahih, muteber ve meşhur olmaları ilk fetret dönemini anlama noktasında Şa'bî rivayetini öne çıkarmaktadır.

Söz konusu bilgi ve değerlendirmelere binaen Şa'bî rivayetinin muhtevasının araştırılması sonucunda; fetret döneminin üç yıl sürdüğü,

bu dönemde Resulullah'a İsrâfil'in eşlik ettiği, onu (s.a.v.) koruyup gözettiği, ayrıca *el-keleme -mine'l-vahyi- ve'ş-şey'* şeklinde tanımlanan bir tür gayr-i metluv vahiy getirdiği bilgilerine ulaşılmıştır. Rivayetin iç/dış bağlamları ve idrâc edilen ibareler İsrâfil'in elçi olarak görevlendirildiğini ve onun fetret dönemindeki elçiliğinin Cebrâil'in fetretten sonraki elçiliğiyle aynı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İsrâfil'in, Kur'ân vahyine hazırlık ve gizli davet döneminde eşlik etmekle; Cebrâil'in, Kur'ân vahyi getirme ve açık davet döneminde eşlik etmekle görevli olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetteki müdrec metinlere göre ise *el-keleme* ve *eş-şey'* ifadelerinin, Allah Teâlâ tarafından gönderilen gayr-i metluv türünde vahiy oldukları; Kur'ân vahyi olmadıkları tespit edilmektedir. Bu vahiy ya Resulullah'ın bilgi, amel ve âdâb yönünden tekâmülüne yönelik eğitim/öğretim niteliği taşımaktadır ya da "*Allah sana Kitab'ı (Kur'ân'ı) ve hikmeti indirmiş...*" (en-Nisâ 4/113) âyetinde buyrulan "*hikmet*"tir. Aynı zamanda öğretilen bilgilerin tüm ümmete indirilmedikleri, evrensellik arz etmedikleri, Resulullah'a özel oldukları, Resulullah'ın bu dönemde risalet dönemine hazırlandığı, nübüvvet makamını tanıyıp görevlerini içselleştirdiği söylenebilmektedir. Buna göre araştırmanın sorunsalı olarak ifade edilen 'bu dönemde ne yaşanmıştır?' sorusunun cevabı izhar olmaktadır. Öyle ki Resulullah'ın fetret döneminde ikna edildiği, teskin edildiği, ilk vahiy esnasında yaşadığı endişe ve korkuların bu dönemde giderildiği ortaya çıkmaktadır. Resulullah'ın ilk fetretten sonraki döneme geçtiğinde içinde bulunduğu duruma, yaşadıklarına, kendisine yüklenen göreve fetret döneminde ikna edildiği, bunun ötesinde tam bir teslimiyet içerisinde "*Kalk*"ıp "*Uyar*"abilmesi için eğitim verildiği, gayr-i metluv türünde vahiyle desteklendiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akçay, Mustafa. "Vahiyde Fetret Problemi Üzerine Bir İnceleme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Aralık 2000), 79-88.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-Bârî*. nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- Askalânî, İbn Hacer. *Metâlibu'l-Âliye*. 19 Cilt. Suûd: Dâru'l-Âsime, 1998.

- Ayhan, Bayram. *Kur'ân'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılına Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Aynî, Bedrüddîn. *Umdetü'l-Kârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Bahar, Murat. "Fetretü'l-Vahy Döneminde İsrâfil'in Vahiy Getirmesi Meselesi". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 27-58. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1442622>.
- Bayram Çınar, "İslam'da Kulluk Teorisi ve Fetrete Ehlinin Özel Konumu". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran, 2022), 21-40. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.1.02>.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Medhal ile'l-Kur'ân*. Beyrut: Merkezü Dirâsâtî'l-Vahdetî'l-Arabiyye, 2001.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye*. nşr. Ahmed Abdulğafur Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1964.
- Ebû Şâme. Ebu'l-Kâsım el-Makdisî. *Şerhu'l-Hadîsi'l-Muktefî fi Meb'asi'n-Nebiyî'l-Mustafâ*. nşr. Cemâl 'Azûn. Mektebetü'l-Amrîni'l-İlmiyye, 1999.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Hâtemü'n-Nebiyîn*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. Katar: el-Mu'temeru'l-İlmî li's-Sîre, 1980.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân. *Kitâbu'l-'Ayn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2005.
- Heysemî, Ali b. Ebî Bekir. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menbeü'l-Fevâid*. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, ts.
- Irâkî, Zeynüddîn. *Tarhu't-Tesrîb fi Şerhi't-Takrîb*. 8 Cilt. et-Tab'tü'l-Mısriyyetü'l-Kadîme.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemalüddîn. *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*. nşr. Ahmed el-Alevî-Abdulkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vüzâretü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1967.

- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemalüddîn. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattâ*. nşr. Ali Muhammed Mu'avvid-Âdil Abdulmevcûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Akîle el-Mekkî, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh. *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 2006.
- İbn Cüreyc, Ebu'l-Velîd. *Tefsîru İbn Cüreyc*. nşr. Ali Hasan Abulğanî. Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 1992.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn. *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hanbel, Ahmed. *el-Müsned*. 12 Cilt. Cem'iyetü'l-Merkez, 2010.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*. nşr. Muhammed Ali el-Ezherî. 5 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Fâruk, 2013.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. 2 Cilt. Şirketü't-Tibaati'l-Fenniyye.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. nşr. Abdullah b. Abdilmuhsîn et-Türkî. 21 Cilt. Dâru Hecer, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. nşr. Mustafa Abdulvâhid. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1976.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. nşr. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth. *Uyûnu'l-Eser*. nşr. İbrahim Muhammed Ramadan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn. *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs*. nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Ömer. *et-Tavdîh li Şerhi Câmi'i's-Sahîh*. 36 Cilt. Dimaşk: 2008.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *İrşâdu's-Sârî*. 10 Cilt. el-Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, 1905.

- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Mevâhibu'l-Ledunniyye*. 3 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. nşr. Hişâm Semîr el-Buhârî. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifu'l-İşârât*. thk. İbrahim el-Besyûnî. Mısır: Heyetü'l-Mısriyye.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn. *İmtâ'u'l-Esmâ*. nşr. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *A'lâmü'n-Nübüvve*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Hâvi'l-Kebîr*. nşr. Muhammed Mesud-Âdil Abdulmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şihâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Davud. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2009.
- Rebî' b. Habîb, İbn Amr el-Basrî. *el-Câmi'u's-Sahîh (el-Müsned)*. nşr. Muhammed İdris-Âşûr Yûsuf. Beyrut: Dâru'l-Hikme, 1994.
- Sar'ânî, Abdürrezzâk. *el-Musannef*. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Umdetü'l-Huffâz*. nşr. Muhammed Bâsil. 4 Cilt. 1996.
- Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân. *er-Ravdü'l-Unüf*. nşr. 'Umar Abdusselâm es-Selâmî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *ed-Dürü'l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Sa'îd Mendûb. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *et-Tahtîr fî İlmi't-Tefsîr*. nşr. Fethî Abdulkâdir Ferîd. Riyad: Dâru'l-Ulûm.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *et-Tevşîh Şerhu Câmi'i's-Sahîh*. 9 Cilt. nşr. Rıdvan Câmi' Rıdvan, Riyad: 1998.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

- Uludağ, Süleyman. "Uzlet". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen. *Esbâbü'n-Nüzûl*. nşr. İsmâ b. Abdulmuhsin el-Humeydân. Dâru'l-İslâh, 1992.
- Vural, Faruk. "Sebepleri ve Sonuçları Bakımından Fetret-i Vahiy Meselesi Üzerine Bir İnceleme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Temmuz 2016), 83-102.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb. *et-Târîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yurdagür, Metin. "Fetret Ehli". *Temel İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- Yurdagür, Metin. "Fetret". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/475-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zertürk, Hidayet. *Fetretü'l-Vahy (İslami Vahyin Bir Süreliğine Kesintiye Uğraması)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh el-Mâlikî. *Şerhu Mevâhibi'l-Ledünniye*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.